

XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI

Xaqlicv Valijon Badalovich

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlari vazirligi

2-sonli Toshkent akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'n to'qqinchi asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ma'muriy boshqaruv tizimi haqida so'z yuritiladi. Shu davrdari o'zbek xonliklarida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimi va bu tizimning afzalliklari va kamchiliklari to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Xonlik, amirlik, ma'muriy boshqaruv, soliqlar, hukmdor, O'rta Osiyo, farmonlar, hokimiyat.

Buxoro amirligida oliy hukmdor amir hisoblanib, uning hokimiyati avloddan avlodga meros tarzda o'tgan. Amirlikni mang'itlar sulolasiga mansub cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan hukmdorlar boshqargan. Buxoro shahri amirlikning ma'muriy markazi edi. Amirlikda ijro hokimiyati bosh vazir – qo'shbegi qo'lida bo'lgan. Viloyat va tuman hokimlari qo'shbegi tavsiyasi bilan tayinlangan. Moliya va xazina ishlari, soliqlar to'planishi kabi sohalarni devonbegi idora qilgan. Devonbegiga tashqi aloqalarni yuritish ham yuklatilgan. Unga amirlik hujjatlarini yuritishga mas'ul mirzaboshi bo'ysungan. Amirlikda soliqlarni o'z vaqtida yig'ish va ularni hisobga olib borishga javobgar kishi mushrif hisoblangan.

Dodxoh lavozimini egallab turgan shaxs xalqning shikoyatlari bilan shug'ullangan. Oliy hukmdor farmonlarini parvonachi e'lon qilgan. Shariat qoidalari va qonunlar ijrosi, sud ishlarini nazorat qilishni shayxulislom bajargan. Shayxulislomga bo'ysungan muftiy diniy-huquqiy masalalar bilan muhtasiblar esa shariat qoidalarining bajarilishi va amal qilinishi masalalari bilan shug'ullangan. Buxoro amirligida sud boshlig'i qozikalon, raiskalon hisoblangan. Vaqf ishlari va mulklari bilan sadr shug'ullangan. Amir qarorgohi hisoblangan arkda taxt vorisi – valiahd tarbiyasi bilan otaliq mashg'ul bo'lgan. To'pchiboshi amir qo'shinlarining bosh qo'mondoni bo'lgan. Amirlikning shaharlarida tinchlik va tartibni saqlashga amir soqchilari boshlig'i – mirshabboshi mas'ul hisoblangan.

Ko'kaldosh mamlakat xavfsizligi, amirning yaqinlari, do'stlari va dushmanlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullangan. Buxoro amirligida davlat boshqaruvi, moliya, sud, mirshablik va harbiy ishlar amirning qarindoshlari, o'ziga yaqin odamlar tomonidan boshqarilgan. Ular o'z faoliyatlarini bajarishda katta huquq va imtiyozlarga ega bo'lganlar.

Xiva xonligi qo'ng'irotlar sulolasi tomonidan boshqarilib, uning oliy hukmdori xon hisoblangan. U cheklanmagan ma'muriy, harbiy hokimiyatga ega bo'lgan. Oliy hukmdor hisoblangan xon qarorgohi Xiva shahrida joylashgan. Bu shaharda ichki–Ichon qal'a va mudofaa devori bilan o'ralgan tashqi – Dishan qal'a mavjud bo'lgan. Xonlikda Xiva, Urganch, Qiyot, Hazorasp, Qo'ng'irot kabi shaharlar ma'muriy, savdo-sotiq va madaniy markazlar hisoblangan. Xonlikda oily amaldor devonbegi hisoblanib, uning ixtiyorida qo'shbegi, mehtar, otaliqdan iborat kengash faoliyat ko'rsatgan.

Aholining tinchligi va osoyishtaligi bilan mirshabboshi, xonlikdagi tartibintizom ishlariga xon qo'shinlarining bosh qo'mondoni – yasovulboshi, diniy ishlar va shariat qoidalariga rioya etilishi va amal qilinishi masalalariga shayxulislom, sug'orish inshootlari va suv ta'minoti hamda taqsimotiga mirobboshi mas'ul hisoblangan. Harbiy bo'linmalarga lashkarboshilar qo'mondonlik qilgan. Askarlik xizmatida bo'lganlar soliqlardan ozod qilingan. Qo'qon xonligida oliy hukmdor xon hisoblangan. Xonlik minglar sulolasi tomonidan boshqarilgan va uning ma'muriy markazi Qo'qon shahri bo'lgan. Qo'qon xoni hokimiyati merosiy hisoblanib, xon cheklanmagan siyosiy, ma'muriy va harbiy hokimiyatni o'z qo'lida mujassamlashtirgan. Eng yuqori harbiy lavozim amirlashkar bo'lib, u harbiy vazir hisoblangan. Xonlikdagi alohida harbiy bo'linmalarga mingboshilar rahbarlik qilgan. Ular keyinchalik bosh vazir vazifasini bajargan. Xazina ishlari va xarajatlarini mehtar nazorat qilib borgan. Qozikalon, qozilar islom dini qoidalari asosida sud ishlarini olib borganlar. Muhtasibraislari diniy ishlar, shariat qoidalariga rioya qilinishi, savdo-sotiqning to'g'ri yuritilishini nazorat qilganlar. Xonlikdagi ichki tartib-intizom ishlarini bilan mirshablari shug'ullangan. O'rta Osiyo xonliklarida oliy hukmdor cheksiz siyosiy, ma'muriy, sud hokimiyatiga ega bo'lgan. Viloyat va tumanlarni oliy hukmdor tomonidan tayinlangan shaxslar boshqargan. Qozilar sud ishlarini islom dini qoidalari asosida olib borganlar.

XIX asrda O'rta Osiyo xonliklari agrar davlatlar edi. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yerga egalik tartiblari qandayligi, to'lanadigan soliq va to'lovlarining miqdori bilan elgilangan. Bu davrda yerlarning asosiy qismi, ayniqsa, ekin maydonlari xon, uning qarindosh va yaqinlari hamda bir qancha katta yer egalari qo'lida bo'lgan. Aholining aksariyati katta yer egalari tegishli ekin maydonlarida mehnat qilib, ijaraga olgan yerlari uchun hosilning bir qismi (ko'p hollarda hosilning 1/5 yoki 1/3 qismi)ni xiroj sifatida to'laganlar. Xiva xonligida ijaraga yer olgan dehqonlar yarimchi deb atalgan. Chunki ular olingan hosilning yarmini ijara haqi qilib to'lagan. Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida yerga egalik qilish shakllari deyarli bir xil edi. Ular uch turdagi yer egaligidan iborat bo'lib, amlok – davlat yerlari, mulk – xususiy yerlar, shuningdek, masjid va madrasalar, diniy muassasalarga qarashli vaqf yerlari hisoblangan. Xonliklardagi yirik amaldorlar, harbiy sarkardalarga davlat tomonidan

yerlar in'om etilgan. Vaqf yerlaridan olinadigan foydaning hisob-kitobi va taqsimoti bilan mutavalli shug'ullangan. Aholi soliq va to'lovlarni mahsulot yoki pul ko'rinishida to'lagan. Bundan tashqari sug'orish inshootlari, yo'llar, ko'priklar qurish va ularni ta'mirlash kabi ishlarni majburiyat tarzida bajarganlar. Mehnat majburiyati aholining ishlab berishi bo'lib, u begar deb ham nomlangan. Bu davrda aholidan xiroj, zakot, suv, tegirmon, tuz mulk, tomorqa, bog' solig'i va boshqa soliqlar yig'ilgan. Xiva xonligida asosiy soliq solg'ut deb atalgan. Harbiy majburiyatda har bir erkak kishi oziq-ovqati, qurol-aslahasi bilan birga qatnashishi kerak bo'lgan. Chorvador aholi chorva mollaridan zakot solig'i, yaylov va suvdan foydalangani uchun ham soliqlar to'lagan. Shaharlar aholisi – hunarmand va savdogarlardan savdo puli, do'kon puli, tarozi puli kabi soliqlar olingan.

O'rta Osiyo hududi va uning iqlimi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishga qulay bo'lgan. Bu soha taraqqiyoti sug'orish ishlarining holati va suv ta'minotining qay darajada ekanligiga bog'liq edi. Shuning uchun ham sug'orish va suv ta'minoti sohasi O'rta Osiyoda muhim hamda davlat ahamiyati darajasiga ko'tarilgan. Qolaversa, xazinaga tushadigan asosiy daromadni dehqonlardan yig'iladigan soliqlar tashkil qilgan. Har bir hududda aholi va ma'muriyat vakillari sug'orish sohasiga mas'ul va javobgar bo'lgan. Sug'orish ishlarini yuritish va nazorat qilish bilan bu sohaning mutaxassislari – miroblar shug'ullanganlar. Ular sug'orish ishlari, suv inshootlarining qurilishi, ta'minoti, ta'mirlanishi, tozalanishi, suv taqsimotini yaxshi bilgan kishilar bo'lgan. O'rta Osiyoda sug'orish tizimi qadimdan rivojlanib kelgan soha hisoblanadi. Mazkur ishlar, asosan, hashar yo'li bilan bajarilgan. Aholisi, asosan, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan Farg'ona vodiysida sug'orish tizimiga katta e'tibor qaratilgan. Vodiy hududida yirik sug'orish inshootlari – Shahrixonsoy, Andijonsoy, Marg'ilonsoy, Yangiariq, Ulug'nor, Qoradaryo kabilar bo'lgan. Suv chiqishi qiyin bo'lgan joylarga maxsus qurilmalar – chig'irlar yordamida suv chiqarilgan. Amudaryo, Sirdaryo suvlari turli sun'iy sug'orish tizimlari – kanallar hamda uning bo'ylariga qurilgan to'g'onlar orqali ekin maydonlariga yetkazilgan. Bu hududda yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, asosan, paxta va donli ekinlar tashkil qilgan. Bundan tashqari bog'dorchilik, uzumchilik, poliz va sabzavot mahsulotlari yetishtirilgan. O'rta Osiyo xalqlari hayotida hunarmandchilik muhim o'rin egallab, aholining dehqonchilik, chorvachilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan qatlami hayoti ham bevosita hunarmandchilik bilan bog'liq bo'lgan. Chunki har bir dehqon va chorvador hunarmandchilik buyumlaridan foydalangan holda mehnat qilgan, ayni vaqtda ular hunarmandchilikning turli sohalari uchun xomashyo yetkazib bergan. Savdogarlar esa hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilgan. O'rta Osiyo davlatlarida ko'plab hunarmandchilik markazlari mavjud bo'lib, ular mahalliy xususiyatlariga ko'ra turli hunarmandchilik sohasiga ixtisoslashgan. Masalan, Marg'ilonida atlas to'qish, do'ppichilik, Rishtonda kulolchilik, Shahrixonida pichoqchilik, do'ppichilik,

duradgorlik, Chustda ham do'ppichilik, pichoqchilik, Qo'qonda temirchilik, duradgorlik, zargarlik, Buxoroda zargarlik, Samarqandda zargarlik, Xivada me'morchilik, ganchkorlik rivojlangan. Buxoro amirligida bu davrda kulolchilik, temirchilik, miskarlik, zardo'zlik, shishasozlik, kandakorlik, badiiy kashtachilik sohalari ham keng tarqalgan. Xonliklarda temir mahsulotlariga ehtiyoj katta bo'lganligi bois metallga ishlov beruvchi mahalliy temirchilik sohasi rivojlangan. Hunarmandlar tomonidan, asosan, mehnat qurollari, xususan, dehqonchilikda ishlatiladigan asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar, zeb-ziynatlar, idish-tovoqlar, chorvadorlar foydalanadigan buyumlar tayyorlangan.

O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida azaldan hunarmandlarga hurmat bilan qaralgan, hunar egallash va bu kasbga munosib bo'lish yaxshi fazilat hisoblangan. Xalq orasida Hunardan unar», «Yigit kishiga qirq hunar ham oz», «Hunari bor kishi xor bo'lmas» kabi hikmatli so'zlar bejiz tarqalmagan. Hunarmandchilik xonadon va kasanachilik ko'rinishidagi mayda ustaxonalardan iborat bo'lib, unda, asosan, qo'l mehnatidan foydalanilgan. Hunarmandchilik mahsulotlari mahalliy aholi ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, balki savdogarlar tomonidan chetga ham olib borilgan. O'rta Osiyo savdogarlari Eron, Xitoy, Hindiston, Afg'oniston, Rossiya davlatlari va qozoq juzlari bilan savdo-sotiq qilganlar. Xorijda hunarmandlarning zargarlik mahsulotlari, shoyi va atlas matolari, kulolchilik buyumlari yuqori baholangan. Bu davrda O'rta Osiyodagi ichki va tashqi savdoning yanada jadal rivojlanishiga uchta davlat o'rtasidagi kelishmovchiliklar, ichki nizolar va notinchliklar salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlari:

1. Axmedov B. O'zbek ulusi. T. «Nur». 1992 y.
2. Jabborov I. O'zbek xalqining etnografiyasi. T. «O'zbekiston». 1994.
3. Xasan Ato Abdushiy. Turkiy qavmlar tarixi. T.»Chulpon». 1994
4. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. T. 1993.
5. G'ulomov Ya. Qadimgi madaniyatimiz izlaridan. T.Fan. 1960.
6. Narshaxiy M. Buxoro tarixi. Meros turkumi. T.Kamalak. 1991.
7. Qilichev T. Ko'xna allomalar diyori. T.Fan. 1993.